

ALISHER NAVOIYNING MUXLISLARI TOMONIDAN TARTIB BERILGAN DEVONLARI

Sotvoldiyeva Marjona

Farg’ona davlat universiteti

Filologiya va tillarni o’qitish: o’zbek tili yo’nalishi 2-bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20051919>

Annotatsiya: Mazkur maqolada Alisher Navoiy lirik merosining muxlislari tomonidan tartib berilgan devonlari — “Ilk devon” hamda “Oqquyunli muxlislar devoni” ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu devonlarning yaratilish tarixi, ularning shakllanishiga sabab bo’lgan ijtimoiy-adabiy omillar hamda qo’lyozma an’anasi doirasidagi o’rni yoritiladi. Maqolada mazkur devonlarning tarkibiy tuzilishi, she’rlarning joylashtirilish prinsiplari, shuningdek, qo’lyozma nusxalar orasidagi matn tafovutlari va tahririy o’zgarishlar matnshunoslik nuqtayi nazaridan ko’rib chiqiladi. “Ilk devon” hamda “Oqquyunli muxlislar devoni” tarkibida uchraydigan ayrim variantlar va qo’shimcha she’rlar Navoiy merosining ko’chirilish jarayonidagi o’ziga xos xususiyat sifatida baholanadi.

Kalit so’zlar: Alisher Navoiy, lirika, Ilk devon, Oqquyunli muxlislar devoni, devon tuzish an’anasi, qo’lyozma manbalar, kotiblar faoliyati, matnshunoslik, tahririy o’zgarishlar, she’riy janrlar tizimi.

O’zbek mumtoz adabiyotining yirik vakili Alisher Navoiyning lirik merosi turkiy adabiyot tarixida alohida o’rin tutadi. Shoir ijodining keng tarqalishi va keyingi avlodlarga yetib kelishida devon tuzish an’anasi hamda qo’lyozmalarni ko’chirish jarayoni muhim omil bo’lib xizmat qilgan. Navoiy asarlari nafaqat muallif tomonidan tartib berilgan devonlar orqali, balki uning muxlislari va kotiblar faoliyati natijasida tuzilgan devonlar vositasida ham ommalashgan.

Navoiyshunoslikda muxlislar devonlari deganda, asosan, “Ilk devon” hamda “Oqquyunli muxlislar devoni” tushuniladi. Ushbu qo’lyozma manbalar shoir she’rlarining dastlabki jamlanmalari sifatida alohida ilmiy ahamiyatga ega bo’lib, ular orqali Navoiy lirik merosining ilk tarqalish bosqichlarini kuzatish mumkin. Mazkur devonlarda she’riy janrlar tizimi — g’azal, qasida, ruboiy kabi shakllar asosida tartib berilgan asarlar uchraydi.

Shuningdek, ushbu qo’lyozmalarda matn variantlari, tahririy o’zgarishlar va ayrim farqlar mavjud bo’lib, ular matnshunoslik va tekstologiya nuqtayi nazaridan muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Muxlislar tomonidan tuzilgan devonlar Navoiy asarlarining ko’chirilish an’anasi, ularning hududlararo tarqalishi hamda adabiy merosning saqlanish jarayonini o’rganishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Shu bois mazkur maqolada Alisher Navoiyning muxlislari tomonidan tartib berilgan devonlari — “Ilk devon” va “Oqquyunli muxlislar devoni” misolida qo’lyozma manbalar, ularning tarkibiy tuzilishi hamda ilmiy ahamiyati yoritiladi.

Alisher Navoiy ijodining dastlabki davrida shakllangan “Ilk devon” uning she’riy merosining eng qadimiy qatlamini tashkil etadi. Ushbu devon shoirning yoshlik davrida yozilgan g’azal, qasida va ruboiylaridan iborat bo’lib, keyinchalik turli kotiblar tomonidan ko’chirilgan qo’lyozma nusxalar orqali bizgacha yetib kelgan. Adabiyot ixlosmandlari shoirdan devon tuzishni iltimos qilganlarida, u g’oyat kamtarlik yuzasidan devon tuzish uchun hali vaqt erta deb hisoblaydi. Shunda shoirning muxlislari 1465–66-yillarda uning she’rlarini to’plab, devon tuzadilar va bu devon o’z davrida “xattotlar sulтони” nomi bilan mashhur bo’lgan

Sultonali Mashhadiy tomonidan nasta'liq xatida ko'chiriladi. Devon uni nashrga tayyorlagan adabiyotshunos olim Hamid Sulaymonov tomonidan shartli ravishda "Ilk devon" deb nomlangan bo'lib, 391 g'azal, 41 ruboiy, 1 mustazod, 1 muxammas – jami 434 she'rdan tashkil topgan.

Devonga shoirning 1466-yildan avval yozilgan asarlari kirgani uchun undagi she'rlarning yozilish sanasi nisbatan aniq deb hisoblash mumkin, shu sababli bu devon shoirning o'spirinlik va yigitlik davridagi ijodi va tarjimai holi haqida muayyan tasavvur beruvchi manba sifatida yuksak qiymatga ega. "Ilk devon"dagi barcha she'rlarning keyinchalik "Xazoyin ul-maoniy"ga kiritilganligi ularning Alisher Navoiy uchun ham qadrlı bo'lganligini ko'rsatadi.

Matnshunoslik nuqtayi nazaridan ushbu devon juda qimmatli, chunki unda keyingi davrlarda tahrir qilingan shakllarga nisbatan ancha “aslga yaqin” variantlar uchraydi. Qo'lyozmalarda kuzatiladigan matn variantlari va tahririy o'zgarishlar Navoiy she'rlarining shakllanish jarayonini o'rganishda muhim daliliy asos bo'lib xizmat qiladi. Ayrim baytlarning turli nusxalarda farqli ko'rinishda kelishi esa o'sha davrdagi kotiblar faoliyati va ko'chirish an'anasi bilan bevosita bog'liqdir.

Shuningdek, “Ilk devon” orqali Alisher Navoiy ijodining janrlar tizimi ham yaqqol namoyon bo'ladi. Unda g'azal, qasida, ruboiy kabi she'riy janrlar tizimi shakllanish bosqichida qanday ishlatilgani kuzatiladi. Bu esa turkiy adabiyot tarixida devon tuzish an'anasining dastlabki ko'rinishlarini aniqlashga yordam beradi. Ilmiy jihatdan qaraganda, “Ilk devon” nafaqat adabiy yodgorlik, balki tekstologiya va matnshunoslik uchun asosiy manbalardan biri hisoblanadi. U orqali Navoiy she'riyatining rivojlanish dinamikasi, badiiy ifoda uslubining shakllanishi hamda qo'lyozma madaniyatidagi ko'chirish an'anasi haqida xulosalar chiqarish mumkin.

Alisher Navoiy ijodining tarqalish jarayonida “Oqquyunli muxlislar devoni” alohida ahamiyatga ega qo'lyozma manbalardan biri hisoblanadi. Bu devon Oqquyunli sulolasi hukmronligi davrida (XVI asr boshlarida) Navoiy she'riyatiga bo'lgan katta qiziqish natijasida muxlislar, kotiblar va adabiyot ixlosmandlari tomonidan tuzilgan. Shu jihatdan u muallif tomonidan emas, balki muxlislar tomonidan tartib berilgan devonlar guruhiga kiradi. Mazkur devonning muhim xususiyati shundaki, unda she'rlar turli manbalardan yig'ilgan bo'lib, ular aniq bir muallifiy tahrir ostida emas, balki qo'lyozma madaniyati va ko'chirish an'anasi asosida jamlangan. Shu sababli unda matn variantlari, baytlarning turlicha ko'rinishlari hamda ayrim tahririy o'zgarishlar ko'p uchraydi. Bu holat o'sha davrdagi kotiblar faoliyati va matnlarni qo'lda ko'chirish jarayonining tabiiy natijasi hisoblanadi.

Navoiyshunos olim, filologiya fanlari doktori Aftondil Erkinov jahon qo'lyozma fondlarida saqlanayotgan nusxalarni o'rganish asnosida Alisher Navoiyning ixlosmandlari tomonidan tuzilgan yana bir devoni qo'lyozmasini aniqlab, 2012-yilda fanga ma'lum qildi. Mazkur devon shoirning Oqquyunlilar sulolasi (Ozarbayjon va G'arbiy Eron hududida 1378–1508-yillarda hukmronlik qilgan o'g'uz turklari) hukmronligi hududidagi muxlisleri tomonidan tuzilgan bo'lib, hozircha fanda shartli ravishda "Oqquyunli muxlislar devoni" nomi bilan yuritilmoqda. Devon 1471-yil 25-dekabrda Anisiy taxallusi bilan she'rlar yozgan shoir va xattot Abdurahim ibn Abdurahmon Xorazmiy tomonidan Oqquyunlilar saltanatining markazlaridan biri bo'lgan Sheroz shahrida ko'chirilgan. Devonda jami 229 ta she'r bor: 224 g'azal, 1 mustazod, 3 muxammas va 1 tarji'band. E'tiborlisi shuki, Oqquyunlilar saltanatining asosiy aholisi o'g'uz

turklari bo'lgani uchun mazkur qo'lyozmada Alisher Navoiy she'rlari o'g'uz lahjasiga moslashtirilib ko'chirilgan.

Shuningdek, ushbu devon tarkibida g'azal va ruboiy kabi she'riy janrlar tizimi asosida jamlangan asarlar mavjud bo'lib, ular Navoiy lirik merosining turli qatlamlarini aks ettiradi. Qo'lyozma nusxalar orasidagi farqlar esa tekstologiya uchun muhim qiyosiy material bo'lib xizmat qiladi. Umuman olganda, “Oqquyunli muxlislar devoni” Navoiy asarlarining ko'chirilish an'anasi, ularning xalq orasida ommalashishi hamda qo'lyozma madaniyatining rivojlanishini o'rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega manbadir.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy lirik merosining muxlislar tomonidan tartib berilgan devonlari Navoiy she'riyatining tarixiy taqdiri va qo'lyozma madaniyatidagi o'rnini yoritishda muhim ilmiy manba hisoblanadi. Ushbu devonlar matnning muallifdan keyingi hayotini, ya'ni uning ko'chirilishi, jamlanishi va turli adabiy muhitlarda qayta tartiblanish jarayonini aks ettiradi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mazkur qo'lyozmalar Navoiy ijodining faqat badiiy qiymatini emas, balki uning matn sifatida shakllanish va saqlanish mexanizmlarini ham ochib beradi. Turli nusxalar orasidagi farqlar esa adabiy matnning tarixiy o'zgaruvchanligini va kotiblar hamda adabiy muhitning unga ta'sirini ko'rsatadi. Umuman olganda, muxlislar tomonidan tartib berilgan devonlar Navoiy merosining keng hududlarga tarqalishi va avloddan avlodga yetib kelishida muhim vosita bo'lgan. Ularni o'rganish nafaqat Navoiyshunoslik, balki o'zbek matnshunosligi va qo'lyozma an'anasi tarixini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Navoiy, A. Xamsa. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1986.
2. Hayitmetov, A. Navoiy lirikasi va uning g'oyaviy-badiiy xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 1970.
3. Navoiy, A. Xazoyin ul-maoniy. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1959–1960.
4. Rahmatullayev, Sh. Alisher Navoiy ijodi. – Toshkent: O'zbekiston, 2001.
5. Valixo'jayev, B. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1993.
6. Navoiyshunoslik: ilmiy maqolalar to'plami. – Toshkent: Fanlar akademiyasi nashriyoti, 2010–2020 yillar.
7. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. - Toshkent: "Tamaddun" , 2019.